

УДК 811.161.2'367

DOI 10.31494/2412-933X-2018-1-7-17-25

Lexico-semantic content of predicative parts of explanatory and identified constructions

Лексико-семантичне наповнення предикативних частин пояснювально-ототожнювальних конструкцій

Svitlana Hlazova,

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0001-8984-6923>

svetglazova@gmail.com

*Berdiansk State Pedagogical
University*

✉ 4 Schmidta, St.,

*Berdiansk, Zaporizhzhia region,
71100*

Світлана Глазова,

кандидат філологічних наук,
доцент

*Бердянський державний
педагогічний університет*

✉ вул. Шмідта, 4

*м. Бердянськ, Запорізька обл.,
71100*

Original manuscript received October 17, 2018

Revised manuscript accepted November 15, 2018

ABSTRACT

The output of modern syntactic science to understanding the needs of interrelated studies the levels of formation and functioning of syntactic units has a great value for clarification of the essence and features of explanation as a language phenomenon and, in particular, for determination of the differential features of explanatory and identified sentences. Based on the allocation of specific semantic features of the analyzed constructions it is possible to distinguish them correctly from those in which other semantic and syntactic relations are realized.

The work adopted a view according to which semantic signs, which directly concern the content organization of a complex sentence, are created by the lexical composition of predicative parts, which can affect the meaning of the sentence, and through it – on the individual features of a formal organization. According to this, explanatory and identified constructions form a separate semantic kind of explanatory sentences with a specific relationship between parts.

Important means of forming and expressing of the explanatory and identified relation are grammatical characteristics and lexico-semantic filling of predicative parts. The time, type and mode characteristics of predicative parts of the investigated kind of explanatory constructions gravitate towards consistency, but this does not constitute their regularities. For typical explanatory constructs the correlation of similar by the meaning of vocabulary is also inherited. Such vocabulary forms in aggregate the identical content of the components. Grammatical features and lexico-semantic arrangement of explanatory and identical constructions can affect the modification of the content relationship between parts providing its complication with additional shades of content.

In this article it has been proved, that the character of lexico-semantic content to a large extent affects the semantic kind, which one or another explanatory construction can be attributed. Obvious difficulties first of all argue the importance of taking into account these features of predicative parts for further qualification of constructions in general as an example of one or another kind of explanatory sentences.

Key words: *explanatory and identified meaning, predicative parts, lexico-semantic filling of parts, the time, type and mode correlation of predicates, modification of content, context.*

Пояснювально-ототожнювальна семантика може реалізовуватися на рівні таких синтаксичних конструкцій, як словосполучення, складне сполучникове речення та текст. На кожному з названих рівнів спосіб вираження пояснювально-ототожнювальної семантики має свою специфіку. Згадані конструкції різняться передусім природою поєднаних компонентів. У словосполученні пояснювально-ототожнювальним відношенням поєднано слова – номінати окремих реалій дійсності, тоді як компоненти складного речення – предикативні одиниці, що реалізують ситуації дійсності. Щоправда, компоненти словосполучення, слова, можуть також позначати стани речей позамовної дійсності (*зустріч, виступ, вибори* тощо), однак можливості слова у відображенні станів речей, порівняно з реченневими структурами, є обмеженими. Предикативні одиниці як компоненти пояснювально-ототожнювальних конструкцій можуть відображати не тільки елементарні, а й складні ситуації дійсності – за рахунок їх ускладнення, як формального, так і семантичного. Більші можливості у репрезентації складних ситуацій і станів речей мають відрізки текстів – компоненти текстових пояснювально-ототожнювальних конструкцій. Зрозуміло, що саме конструкції, які складаються з реченневих складників надають більше можливостей для аналізу кола мовних засобів, що залучаються до формування пояснювально-ототожнювального значення. Попри зазначені відмінності усі згадані синтаксичні конструкції мають спільні риси організації, що й засвідчують їх належність до одного типу – пояснювально-ототожнювальних конструкцій сучасної української мови. Звернення в роботі до з'ясування особливостей лексико-семантичного наповнення недостатньо вивчених пояснювальних конструкцій у мовленнєвому контексті свідчить про **актуальність** обраної теми.

Мета статті – виявити лексичні чинники творення пояснювально-ототожнювального значення як різновиду пояснення й семантичне наповнення даних синтаксичних конструкцій сучасної української мови. **Мета** дослідження **передбачає** визначення семантичної сутності пояснювально-ототожнювального значення та аналіз особливостей лексико-семантичного наповнення предикативних частин пояснювально-ототожнювальних конструкцій сучасної української мови.

Методологічну основу дослідження становить розуміння мови як дихотомічного явища – знакової системи й соціального феномена, зокрема семантичної організації синтаксичних конструкцій із

пояснювально-ототожнювальними відношеннями між частинами. **Методи дослідження** зумовлені його метою й завданнями. У статті використано метод лексико-семантичного аналізу синтаксичних конструкцій, описовий і трансформаційний методи, порівняння та зіставлення.

До проблеми пояснення та пояснювальних конструкцій різних рівнів зверталось багато вітчизняних і зарубіжних учених (Л. Булаховський, І. Вихованець, С. Дорошенко, А. Загнітко, Є. Загrevський, О. Пешковський, М. Поспелов, В. Белошапкова, Л. Максимов, Н. Кірпичникова, М. Ляпон, І. Ойце, А. Прияткіна). Маючи значний теоретичний та практичний доробок у вивченні пояснювальних конструкцій, деякі питання недостатньо висвітлені

Так, щодо семантичної сутності пояснення, то її дослідники визначають схожим чином. Наприклад, Г. Прияткіна подає таке визначення: "Пояснюване й пояснювальне позначають в певному контексті той самий реальний факт" (Прияткіна, 1956: 20), "логічну основу пояснювальних відношень становить думка про тотожність. Два члени речення мають спільну денотативну віднесеність, причому вона встановлюється лише самим мовцем" (Прияткіна, 1990: 64). Н. Кірпичникова на прикладі складних речень уточнює дефініцію вказівкою на можливість повного й часткового збігу змісту компонентів: "Пояснювальні відношення характеризуються як відношення повного або часткового збігу змісту компонентів пояснювальної конструкції. Зміст компонентів кваліфікують як явища реальної дійсності, позначувані ними. Пояснюване й пояснювальне позначають те саме явище, однак виражають його по-різному. У цьому подвійному позначенні одного явища і криється сутність пояснення" (Кірипичникова, 1970: 97). І. Ойце констатує, що пояснюване є тотожним або може сприйматися як тотожне пояснювальному. Щоправда, автор також зазначає, що в пояснювальних конструкціях із уточненням значення тотожності виникає в результаті конкретизації, уточнення за рахунок уточнювальної частини слова чи словосполучення уточнюваної частини, а у власне пояснювальних реченнях пояснювальна частина стосується пояснюваної в цілому, позначаючи те ж, що й перша, але інакше, більш деталізовано, засобами іншого мовленнєвого стилю (Ойце, 1965: 4). П. Іванушкіна тлумачить пояснення ширше: пояснювальні відношення виражають логічну тотожність між змістом двох компонентів й репрезентовані такими різновидами, як власне тотожність (відношення логічної рівності), уточнення (відношення загальне – часткове), узагальнення (відношення часткове – загальне) (Іванушкіна, 1973: 7).

Із подібного розуміння логічної природи пояснювальних конструкцій виходять й українські синтаксисти. На відношення власне-тотожності як логічну основу пояснювальних конструкцій вказує І. Вихованець (Вихованець, 1982: 73). Є. Загrevський пропонує таке визначення поняття пояснення: "це вид синтаксичних відношень між членами речення чи

предикативними частинами складносурядних і безсполучникових складних речень, сутність якого виявляється у віднесенні їх до одного й того ж об'єкта дійсності" (Загrevський, 1997: 148).

Усі наведені визначення мають спільну рису: логічною підставою для пояснення слугує відношення тотожності, яке встановлюється між різними позначеннями того самого явища або факту. Констатацією цього дослідникам удалося відмежувати цілий ряд мовних явищ, які в попередній традиції кваліфікувалися як пояснення, хоча визнання відношення тотожності конститuentом пояснювальних відношень не дало необхідних і достатніх підстав для чіткої диференціації ознак уточнення, власне-пояснення та узагальнення. Окреслення сутності цих семантичних різновидів обмежене схемами: власне-пояснення (пояснювально-ототожнювальне) – "ціле/ціле", уточнення – "ціле/часткове", узагальнення – "часткове/ціле".

Пояснювально-ототожнювальне значення, яке забезпечується засобами формального та формально-семантичного рівнів, тісно корелює зі специфікою лексико-семантичного наповнення та рисами граматичної організації. За спостереженням дослідників, ці конструкції характеризуються співпаданням часових форм дієслів обох частин, повторенням у другій частині різних слів із першої чи неповнотою структури другої частини, яка виникає внаслідок опущення тих чи інших складників, що виводяться з першої частини (Ойце, 1965: 16). Так, наприклад, у реченнях на зразок: *Вона* (речення – С.Г.) *постає як абстрагований зразок, що в умовах мовленнєвого та немовленнєвого контексту видозмінюється і набуває ознак повноти/неповноти, ускладнення/неускладнення, поширення/непоширення і под., тобто перетворюється у висловлення* (А Загнітко); *Серед них* (фотографій – С.Г.) *була й фотографія з відкриття, де у дворі Літмузею ми з Сергієм наводимо безлад і порушуємо безпорядки, тобто розпочинаємо мистецьку акцію* (М. Розумний) в пояснювальних компонентах випущені підмети, оскільки вони спільні для обох частин. Характер часової співвіднесеності предикатів частин може бути різним: вони можуть виражати як одночасність, наприклад: Він (закон – С.Г.) дає змогу налагодити добрі стосунки між комунікантами, тобто є одним із найважливіших принципів безконфліктного спілкування (Ф. Бацевич), такі і мати відмінні часові плани, наприклад: *[І відтоді Загатному не давала спокою думка, що його життя випадковість і] нічого не зміниться в світі, напише свої романи чи ні, тобто вони не мають для світу абсолютного, позачасового, позалюдського значення* (В. Дрозд). У разі відмінностей в часо-видо-способовому співвіднесенні предикатів частин пояснювально-ототожнювальних конструкцій можливе певне ускладнення семантичної структури речення додатковими значеннями. Так, в останньому прикладі ця різниця зумовлює появу умовних та каузативних відношень між компонентами, пор.: *Якщо романи не мають для світу абсолютного, позачасового, позалюдського значення, то нічого не зміниться в світі, напише він їх*

чи ні; *Оскільки романи не мають для світу абсолютного, позачасового, позалюдського значення, тому нічого не зміниться в світі, напише він їх чи ні.* Отже, можна говорити, що однаковий часовидо-способовий характер предикативних частин є найбільш питомим для вираження пояснювально-ототожнювального значення. Наведені спостереження засвідчують взаємозв'язок граматичного оформлення предикативних частин та модифікацію головного змістового відношення між компонентами, що значною мірою також залежить і від лексико-семантичного наповнення частин.

Як зазначалося, заповнення заданих формальними механізмами місць тим чи іншим лексичним матеріалом може як підтримувати загальне значення схемної семантики структури, так і модифікувати його або взагалі заперечувати.

Для пояснювально-ототожнювальних конструкцій характерною є наявність в обох предикативних частинах таких лексичних складників, які семантично співвідносяться. Наприклад, у реченні *Діалог має процесуальну структуру, тобто у його межах наявний рух інформації між двома учасниками* (Ф. Бацевич) аналіз складників засвідчує семантичну близькість складників, пор: *діалог – два учасники; структура – два учасники, межа; процесуальність – рух інформації*. Саме цим лексичним наповненням забезпечується сприйняття загального змісту компонентів як тотожного один одному і відповідне оформлення конструкції як пояснювально-ототожнювальної.

У такому прикладі, як: *[Історію, – казав Фіхте, – слід розглядати як рух людства до все більшої свободи та гуманності, чіми носіями є] філософи й митці, здатні гостро відчувати розрив між ідеальним та реальним, тобто наділені таланом розуміти невідповідність життєвих обставин справжній людській природі* (Л. Ушкалов) пояснювально-ототожнювальна семантика також підтримується особливостями лексико-семантичного наповнення, пор.: *здатні відчувати – наділені таланом відчувати / наділені таланом розуміти – здатні відчувати*. При цьому, щоправда, слова *відчувати* й *розуміти* ніби вступають в каузативні відношення, оскільки відчуття передує й провокує розуміння, проте належність цих лексем до спільної лексико-семантичної групи "психічна сфера людини" уможливорює встановлення між ними рівнозначності, що підтверджується іншими складниками предикативних частин, пор.: *ідеальне – справжня людська природа, реальне – життєві обставини, розрив – невідповідність*. Лексико-семантична співвіднесеність проявляється й у такому реченні: *Мовне спілкування людей тісно пов'язане з пізнавальними процесами, тобто, як зазначав російський психолог Лев Виготський, воно є "єдністю спілкування й узагальнення"* (Ф. Бацевич), де в обох частинах є складники, що корелюють між собою. Отже, для типово пояснювально-ототожнювальних конструкцій визначальною є лексико-

семантична співвіднесеність складників предикативних частин, яка врешті-решт і зумовлює тотожність змістів у семантичній структурі досліджуваних висловлень.

Питомо специфічні пояснювально-ототожнювальні конструкції становлять речення, де пояснюваний або пояснювальний компонент виражені метафорою або репрезентують фрагмент дійсності чужинецькою мовою. У цьому разі на рівні лексики мова йде про цілковиту тотожність, модифікація ж змісту, наприклад, при перекладі можлива лише на рівні пресупозицій, культурологічного контексту тощо.

З іншого боку, в багатьох випадках у пояснювально-ототожнювальних конструкціях досить складно визначити елементи, співвіднесені на рівні лексики. Так, наприклад, у реченні *Подібний докір для фахівця, авторитет якого для мене незаперечний, я сприйняв радше як похвалу, – себто, мене мають за людину, здатну бодай якісь із цих пластів підіймати* (І. Андрусяк) співвіднесених компонентів немає, оскільки перша частина відсилає до попереднього контексту – *Він закинув мені цілком справедливий докір стосовно розтрачування таланту на дурниці в той час, коли в літературі неосмисленими залишаються цілі пласти* (І. Андрусяк), який і буде виступати в ролі пояснюваного, що має належні лексико-семантичні складники. В іншому прикладі *Вони (відвідувачі виставки – С.Г.) ждали її (жертви, тобто Отаву – С.Г.), отак стоячи й закриваючи цей куток, де вчора висів маленький, галасливий своєю оголеною правдою етюдик, а сьогодні не висіло нічого, **тобто** величезна ляпанина з монтажниками так само займала всю стіну вгорі, але внизу, де вчора крізь недбало накидані мазки злякано споглядало дівча в довгій нічній сорочці, сьогодні було пусте місце* (П. Загребельний) співвіднесені поняття є, зокрема *нічого* – *пусте місце*, але, як засвідчує приклад, тотожність встановлюється не лише на основі зіставлення цих складників, а й шляхом уведення в пояснювальний компонент фрагменту з потужним негативно-оцінним змістом, який урешті-решт співвідноситься мовцем за своїм прихованим значенням з поняттям “нічого”. Ці приклади наочно вказують на те, що навіть у разі відсутності чітко проявлених лексико-семантичних співвідношень між компонентами, роль каталізатора для виявлення пояснювально-ототожнювального значення на себе беруть інші засоби: контекст, приховані значення (експресивно-оцінні) тощо.

Варто зазначити, що характер лексико-семантичного наповнення значною мірою позначається на тому, до якого семантичного різновиду може бути віднесена та чи інша пояснювальна конструкція. Так, наприклад, у реченні *[Відомості про портрети він глибоко в собі затаїв, а про друкований аркуш зразу ж застосував до своїх шістьох оповідань, як практичну вправу, при чому] виявив, що містять вони 207194 літери, **тобто** під мірку “від трьох до шести аркушів” цілком підходять* (В. Підмогильний) пояснювальна частина несе семантику узагальнення, оскільки в ній міститься оцінка ситуації, позначеній в першій частині: ситуація першої частини є одним з можливих проявів мірки *“від трьох до шести аркушів”*, висновок про це мовець і робить у

другій частині, виражаючи його судженням “*цілком підходить*”. На місці сполучника *тобто* в наведеній конструкції може бути вжитий сполучний засіб *отже*, пор.: *Містять вони 207194 літери, отже, під мірку “від трьох до шести аркушів” цілком підходять*. Трудність у виявленні узагальнювальної семантики полягає в тому, що вона в структурі пояснювальних конструкцій також позначається сполучником *тобто*, на відміну від уточнювальної, яка тяжіє до використання більш вузько спеціалізованого сполучника *a саме*, що вимагає особливої уваги до лексико-семантичного та граматичного оформлення певного змісту.

Засвідчені труднощі передусім стверджують важливість урахування лексико-семантичного наповнення предикативних частин для подальшої кваліфікації конструкції в цілому як зразка того чи іншого різновиду пояснювальних речень.

Література

1. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. М. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1982. – 219 с.
2. Загrevський Є. І. Зміст терміна “пояснення” як виду синтаксичного відношення / Є. І. Загrevський // Лінгвістичні дослідження (науковий вісник). –Х.: ХДПУ, 1997. – Випуск 3. – С. 148.
3. Иванушкина Г. Ф. Бессоюзные сложные пояснительные предложения в современном литературном языке : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Г. Ф. Иванушкина – М., 1973. – 23 с.
4. Кирпичникова Н. В. Бессоюзные сложные предложения, в которых вторая часть поясняет одно из слов первой части / Н. В. Кирпичникова // Русский язык в школе. – 1956. – № 5. – С. 30 – 35.
5. Кирпичникова Н. В. О синтаксическом термине пояснение / Н. В. Кирпичникова // Исследование по современному русскому языку / [гл. ред. Т. М. Ломтев]. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1970. – С. 96 – 112.
6. Ойце І. М. Сложные предложения с пояснением в современном русском языке : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / І. М. Ойце. – М., 1965. – 18 с.
7. Прияткина А. Ф. Конструкции с пояснительными союзами (К вопросу о пояснительной связи) / А. Ф. Прияткина. // Русский язык в школе. – 1956. – № 5. – С. 19 – 24.
8. Прияткина А. Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения / А. Ф. Прияткина. – М., 1990. – 176 с.
9. Христіанінова Р. О. Формально-граматична організація складносурядних речень / Р. О. Христіанінова // Наукові записки Бердянського держ. пед. ун-ту. Філологічні науки : [зб. наук. ст.] / [гол. ред. В. А. Зарва]. – Бердянськ : ФО–П Качук О. В., 2014. – Вип. IV. – С. 171 – 179.

References

1. Vyhovanets, I. (1982). *Semantiko-syntaksychna struktura rechennia* [The Syntactic and Semantic Structure of Sentences]. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
2. Zahrevskiy, Ye. (1997). *Zmist termina “poiasnennia” yak vydu syntaksychnoho vidnoshennia* [The meaning of the term “explanation” as a kind of

syntactic relation], Lihvistychni doslidzhennia (naukovyi visnyk) [Linguistic Research (Scientific Bulletin)]. Kharkiv : Kharkivskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet, 3, 148 [in Ukrainian].

3. Ivanushkina, H. (1973). *Bessoiuznyie slozhnyie poiasnitielnyie predlozheniia v sovremennom literaturnom yazykie*. Cand. Diss. [Unassigned Complex Explanatory Sentences in Modern Literary Language]. Moskva [in Russian].

4. Kirpichnikova, N. (1956). *Bessoiuznyie slozhnyie predlozheniia, v kotorykh vtoraiia chast poiasniaet odno iz slov piervoi chasti* [Non-union Complex Sentences in Which the Second Part Explains One of the Words of the First Part], *Russkii yazyk v shkole* [Russian Language at School], 5, 30–35 [in Russian].

5. Kirpichnikova, N. (1970). *O sintaksicheskome termine poiasneniie* [About the Syntactic Term Explanation], *Issledovaniie po sovremennomu russkomu yazyku* [Research on the Modern Russian Language]. Moskva : Izdatielstvo Moskovskogo univiersitieta, 96–112 [in Russian].

6. Oitse, I. (1965). *Slozhnyie predlozheniia s poiasneniim v sovremennom russkom yazyke*. Cand. Diss. [Complicated Sentences with Explanations in the Modern Russian Language]. Moskva [in Russian].

7. Priiatkina, A. (1956). *Konstruktsyi s poiasnitelnymi soiazami (K voprosu o poiasnitelnoi sviazi)* [Constructions with Explanatory Unions (The Question of Explanatory Communication)], *Russkii yazyk v shkole* [Russian Language at School], 5, 19–24 [in Russian].

8. Priiatkina, A. (1990). *Russkii yazyk. Syntaksys oslozhnennogo predlozheniia* [The Russian Language. Complicated Sentence Syntax]. Moskva [in Russian].

9. Khrystianinova, R. (2014). *Formalno-hramatychna orhanizatsiia skladnosuriadnykh rechen* [Formally-Grammatical Organization of Complicated Sentences], *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu. Filolohichni nauky* [Scientific notes of the Berdyansk State Pedagogical University. Philological Sciences]. Berdiansk : FO–P Tkachuk O. V., IV, 171–179 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Вихід сучасної синтаксичної науки до розуміння потреби взаємопов'язаного дослідження рівніе утворення і функціонування синтаксичних одиниць має неабияке значення для з'ясування сутності й особливостей пояснення як мовного явища і, зокрема, для визначення диференційних ознак пояснювально-ототожнювальних речень. На основі виділення специфічних семантичних ознак аналізованих конструкцій можна коректно відмежувати їх від тих, у яких реалізуються інші семантико-синтаксичні відношення.

У роботі прийнятій погляд, відповідно до якого семантичні ознаки, які безпосередньо стосуються змістової організації складного речення, створюються лексичним складом предикативних частин, який може впливати на значення речення, а вже через нього – на окремі риси формальної організації. Відповідно пояснювально-ототожнювальні конструкції становлять окремий семантичний різновид пояснювальних речень із специфічним відношенням між частинами.

Важливим засобом формування й вираження пояснювально-ототожнювального відношення є граматичні характеристики та лексико-семантичне наповнення предикативних частин. Часово-видо-способові характеристики предикативних частин досліджуваного різновиду пояснювальних конструкцій тягнуть до узгодженості, проте це не становить їх закономірності. Для типово пояснювальних конструкцій притаманне також

співвідношення подібної за значенням лексики, яка й формує в сукупності тотожний зміст компонентів. Граматичні ознаки й лексико-семантичне оформлення пояснювально-ототожнювальних конструкцій можуть впливати на модифікацію змістового відношення між частинами, забезпечуючи його ускладнення додатковими відтінками змісту.

У статті доведено, що характер лексико-семантичного наповнення значною мірою позначається на тому, до якого семантичного різновиду може бути віднесена та чи інша пояснювальна конструкція. А засвідчені труднощі передусім стверджують важливість урахування цих особливостей предикативних частин для подальшої кваліфікації конструкції в цілому як зразка того чи іншого різновиду пояснювальних речень.

Ключові слова: пояснювально-ототожнювальне значення, предикативні частини, лексико-семантичне наповнення частин, часо-видоспособова співвіднесеність предикатів, модифікація змісту, контекст.